

ԱՆԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

«ՈՒՍՏԱ ԿԱՐՈ» ՎԵՊԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ուստա Կարոն» իր կառուցվածքով եւ բովանդակությամբ, բնականի եւ իդեալականի զուգադրությամբ նորություն է հայ վեպի պարմության մեջ եւ էպիկական շնչով կերտված լայնակտրով սրեղծագործություն է, որպեսզի միահյուսված են մեր ժողովրդի անցյալն ու ներկան, ընկերային, քաղաքական, ցուրտական եւ հոգեւոր կյանքի ըմբռնումները, կենցաղը, ավանդույթները, ազգագրական պայքարի անմահ ոգին: Ինչպես նշում է ակադ. Ս. Սարինյանը. «Համաշխարհային գեղարվեստական փորձի յուրացմամբ Իսահակյանն սրեղծել է իսկական իմաստով ազգային էպոս, հայոց էթնիկ բնավորության, կենցաղի ու բարքերի, պարմության, առասպելի ու իրականության միֆոլոգիան՝ անկրկնելի մի երևույթ հայ վեպի պարմության մեջ»¹: Վեպում Իսահակյանը մարմնավորել է հայ ժողովրդի հոգեկերտվածքի եւ ազգային բնավորության ինքնատիպ գծերը, որոնք ձեւավորում են մեր ժողովրդի մարդասիրությունը, փոկությունը, ինչպես նաեւ ազատության, խաղաղության եւ ժողովուրդների բարեկամության մասին հեղինակի երազանքները:

«Ուստա Կարո» վեպն ազգի համար օրհասական այդ օրերին «հիշողության կորստով» պառապող անտարբեր եւ անհոգ մարդկանց համար փազնապի կոչնակ էր: Հայ ժողովրդի մարտիրոսությունը ցնցում է նրա զգայուն հոգին: Վեպի պարմական հենքը համիդյան արյունալի բռնապետության եւ Առաջին աշխարհամարտի փարիսների մղձավանջային իրականությունն է: Իսահակյանի ցանկությունը մեկն է՝ համախմբել ազգի ճակատագրով մտահոգված բոլոր ուժերին, որովհետեւ վրանգի փակ էին նաեւ նրանք, նրանց ֆիզիկական եւ հոգեւոր գոյությունը: Թերեւս հենց այդ նպատակով էլ գրել էր՝ «Ամեն հայ փոքր-ինչ Ուստա Կարո է» խորիմաստ բնաբանը: Նա դիմում է իր սրեղծագործական երեսակայությանը, սրեղծում այն հոգեւոր փարածքը, որպեսզի մարդը կարող է ազատ ապրել ու սրեղծագործել՝ կերտելով այն միակ հանգրվանը, որպեսզից դեպի լույսն ու ազատությունը գնալն ավելի դյուրին է: Գրողն իր հոգեւոր փարածքին համապատասխան հերոս պետք է ընտրեր, որը պետք է դառնար իր մտքերն ու իդեան իրականացնողը:

Թե՛ Գեորգյան ճեմարանում, թե՛ Գերմանիայում ուսանելու փարիսներին, երբ փարվել էր Նիցշեի եւ Շոպենհաուերի փիլիսոփայությամբ, Իսահակյանը հասարակականության շնորհիվ կարողանում է ուսումնասիրել հակասություններով լի աշխարհն ու հասարակական կյանքը, հետեւում բնության խորքիցին եւ երկրասարդական վառ երեսակայությամբ կազմում է իր գեղարվեստական աշխարհը, սրեղծագործության ծրագիրը, ժամանակի հետ անվերջ մշակում այն՝ իր երկերում առաջին հերթին սերն ու հոգին դնելու եւ այդպես մարդկանց ներկայանալու նպատակով:

Մտրեղով ապագա «օրիգինալ գրքի» մասին, 1894 թ. նոյեմբերի 26-ին գրում է, որ իր գրքի հերոսների մոտ առաջնակարգ փոքր պիլի գրավի «ազատության սերը, վրեժի սերը... ճնշված մասսայի բողոքը»², իսկ մի քանի օր անց, դեկտեմբերի 11-ին, կատարած գիշերային

1 Ավ. Իսահակյան, Ուստա Կարո, Երևան, 2006, էջ 18:

2 Անդ, էջ 103:

գրառմամբ ներկայացնում է ապագա վեպի հերոսին. «Ներգիտերն մշակում եմ այն փիպը, որ իմ գրվածքում ես պիտի ինձ նկարագրեմ: Ես պիտի իմ մեջ մարմնացնեմ մի հոգի, որին ես պիտի Գերմարդ (Übermensch) անունը»: Գրողը խոսում է նիցշեական Գերմարդի մասին, որը լիովին համապատասխանում է հերագայում կերպած Կարոյի նկարագրին: Գրական աշխարհի նոր ուրբ դրած երիտասարդը գտնում է, որ իր ապագա հերոսը պիտի լինի «Խեղճ, մրաժող ու քննող, անալիզ անող ու հարցասեր, սկեպտիկ եւ միշտ մտորող...», պիտի ունենա «գեղեցիկ դեմք, կնճռուր ճակատ, փխուր, բայց փայլող, մարող աչքեր», «նա պիտի պարզասեր ու ասպետ լինի, հերոս ու դյուցազն, պարերազմում զենքը ձեռին պիտի մեռնի փանջվողի ու թշվառի համար եւ պիտի հսկա քարի փակ թաղվի, զինվորների հետ, ուռնու փակ», «պիտի անքուն մնա, սոված ու ծարավ», «պիտի բոլորին կարեկցե, բայց պիտի բոլորից սիրվի ու պաշտվի», «պիտի բոլորին ձեռք փառ օգնե, բայց ուրիշից մերժե այդ. ուրիշից նա պարկառուսք է ուզում դեպի իրեն, նա ուզում է քնել, որ երազ փեսանի, որպեսզի երազի մեջ լա ու ոգևորվի ու մրորե»³:

Վեպի գլխավոր հերոս Կարոն Նախճական գյուղում կազմակերպվող միջոցառումների հոգին ու աղն էր. նա ամենքի կողմից ընդունված եւ հարգված իմաստախոս էր, խորհրդավոր, վեճերը հարթող, կարակաբան ու զվարճախոս անհատականություն էր, որը հոգով ապրում էր միանգամայն այլ աշխարհում, ինչը հասանելի չէր շրջապատի մարդկանց: Նա ամենքի ուշադրության կենտրոնում էր՝ ժողովրդական բանասացի նման ուրախացնելով եւ ոգևորելով մարդկանց: Գյուղացիները հավատում էին նրա հորինած արկածներին, երեսկայական «երազի մարմին հագած» քարավանով «ներսի ու դրսի, վերելի ու ներքեի» երկրներ կապարած ճամփորդություններին, որոնց մասին Ուսարայի հյուրեղ ու զարմանահրաշ պատումը «գյուղացիների հայացքի առջև փռում էր նրանց փափագած աշխարհների փեսիկները, որոնք դուրս թափված ուրվականի պես գրկում, քաշում, հեռացնում էին նրանց հոգիները իրականության չոր ու չար շրջապատից»⁴: Կարոյից չէին նեղանում, նրան չէին նեղացնում, որովհետեւ նա ամենքին օգնության էր հասնում, անշահախնդրորեն պարպք էր փախիս, ծանոթների հարսանիքների կամ կազմակերպված խրախճանքների ժամանակ աչքի էր ընկնում արտասովոր առարաձեռնությամբ:

Կարոն արկածախնդիր անձնավորությանը յուրահատուկ մեծամտության եւ ինքնափայ մրաժողության փեր է, բայց եւ իր ապրածի ու զգացածի մասին ծանրակշիռ խորհող, հայրենի հողին ամուր կապված եւ փիլիսոփայական աշխարհընկալում ունեցող ինքնափայ մի անհատականություն, որ գերազանց գիտի լավն ու բարին, ունի կյանքը գնահատելու սեփական չափանիշները, որոնցով առաջնորդվում է: Նա ձգտում է ճանաչել աշխարհը, շրջապատի մարդկանց, ջանում է զանազանել եւ զարել չարն ու բարին, բայց հասկանում է այնքան, որքան ի գորտ է: Իստահակյանը Կարոյի կերպարն ընթերցողին փեսանելի եւ հասկանալի է դարձնում նաեւ ներքին էությամբ՝ լուռ խոհերի, մտորումների եւ ապրումների շնորհիվ: Թափառումների, փորձությունների եւ զանազան բարդ իրավիճակներում հայտնվելու ընթացքում փոխվում է նրա ներաշխարհը, նա կենսափորձ է ձեռք բերում, զաղափարապես հասունանում, երազում է անսպասելի դառնալ հայրենիքի փրկության գործի նվիրյալ զինվոր, բարին ու ճշմարիտը որոնող անհատականություն է, որովհետեւ քաջ գիտակցում է, որ աշխարհի էության հիմքը բարությունն է, դիմացինին հասկանալու, կարեկցելու եւ օգնելու ունակությունը:

³ Անդ, էջ 121-123:

⁴ Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 215:

Գրողը Կարոյին իրավամբ անվանում է Ուսպա, քանի որ ցանկացած պարագայում իր գործի գիրակ է հմուտ վարպետ է: Կարոն աշխարհին, նրա ներկային ու ապագային նայում է ընկերոջ՝ Մահմուդ Չավուշի միջոցով. որոշ առումով նրանք լրացնում են միմյանց, որով Կարոյի կերպարն ավելի ամբողջական ու համոզիչ է դառնում: Չավուշն ամենուր Կարոյի ուղեկիցն է, նրա անբաժան եւ անդավաճան ընկերը, նրա մրացածին պարմությունների ճշմարտացիությունը հաստատողը, վեպում երբեմն առանձին գործողություններով հանդես չի գալիս, երբեք չի հակառակվում ընկերոջը, ավելին, գերադասում է հանգիստ, խաղաղ ու անխռով կյանքը: Ճակարագրապաշտ այս անհատն աշխարհի մասին սեփական փիլիսոփայությունն ունի: «Չավուշը ֆարալիսը է, - գրում է Իսահակյանը, - միշտ ասում է ինչ եղավ, պիտի եղներ, էն որ չեղավ, պիտի չեղներ, չէր կրնա եղնի, ինչ որ եղելոց է, եղնելոց է, ինչ որ չեղնելոց է, չեղնելոց է»⁵: Մի դիտարկում. թե՛ Կարոն, թե՛ Չավուշը պնդում են, որ իրենց ծննդավայրերից հեռացել են սիրած աղջիկների պարճառով, ինչը հավասար չի ներշնչում: Չավուշը՝ Կարոյի հավատարիմ ընկերն ու զինակիցը, պարբերաբար է անգամ նրա հետ դժոխք գնալ, թեև պայքարող եւ ըմբոստ անհատ չէ, սակայն մանկության փորձիների բոլոր երազանքները Կարոյի հետ է կապում, որովհետեւ գիրքի, որ հավատարիմ ընկերը շրջապատում ժողովրդականություն վայելող արտասովոր մարդ է՝ անհիշատակ եւ անքնն, իր ապրելակերպով, նիստուկացով նկատելիորեն փոքրեկամային շրջապատի մարդկանցից:

Թեև կենսասեր Կարոյի մեջ կյանքի ուժը զորեղ է, սակայն, որպես բանական մարդ, նա վախենում է ծերությունից՝ ամենեւին չառաքափելով նրանից, որպեսզի չմամուլի Օրթն Նարոյին, նրա նման չդառնա, նրա պես չմրածի, որովհետեւ «...Ասրված կա, ասել է՝ ծերանալուց, մեռնելուց, վախենալու չէ: Ասրված սրեղծել է եւ էնքան բարի է ու ողորմած, որ չի կորցնի իրան սրեղծածին»⁶: Կարոյի համար կյանքն ամեն օր նոր իմաստ է պարանում, որովհետեւ անպարտ եւ անիմաստ օրեր չէր անցկացնում եւ հավատացած էր, որ ժամանակից շուր ու ժամանակի հետ ֆիզիկապես ծերանում են նրանք, ովքեր ի վերուստ փրկված կյանքն աննպատակ են վաւորում, մինչդեռ ինքը չի ծերանալու, հոգին միշտ խիստով եւ երկրասարդական ավյուրով լեցուն է մնալու: «Մարդ քանի դեռ բաղձանքներ ունի, հույսեր, կրքեր ու երազներ, փակված ծերացած չէ, - գրում է նա, - իսկ միայն զառամած, նորից երկրասարդացած հասակում գուրկ է ցանկություններից, երազից, բաղձանքներից: Ծերը չի րեսնում, չի կարողանում րեսնել իրականությունը, իր ապրելու բաղձանքը, սրեղծում է պարբերական, երազային իրականություն-պարբեր, երեսակայություն, այնուհետ է ապաստանում ծեր հոգին եւ ինքնախաբույծ, միայնաբույծ»⁷: Մարդը ծերանում է այն ժամանակ, երբ անցյալը երանությամբ է հիշում եւ պարբերական գիրկն ընկնում. սա է Իսահակյանի եզրահանգումը:

Մանկության օրերին հուսահատության եզրին հասած Կարոյի միակ միայնակարանքը աշխարհով մեկ դեգերումներն էին, իր հրաշք քարավանով թափառելը, ինչպես մինչ այդ վարվել էին Իսահակյանի «Բւ կարավանը» (1906 թ.) պոեմի քնարական կերպարը եւ աշխարհից ու մարդկանցից վիրավորված «Աբու-Լալա Մահարի» (1909 թ.) պոեմի հերոսը: Այս պոեմներում, ինչպես նաեւ «Ուսպա Կարո» վեպի երկրորդ փոքրերակում Իսահակյանը մեծ րեղ է հարկացնում քարավանի պարկերին, որը դառնում է հերոսի հույզերի մարմնացումը: Անիրական քարավանի ժամանակի ու հեքիաթային պարմությունների միջոցով գրողն իր վեպում առավել ամբողջական է բացահայտում երազող «աշխարհարես» հերոսի կերպարը: Քարա-

5 Գրականության արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ավերիք Իսահակյանի ֆ., 285-II, էջ 10:

6 Անդ, 347-II, 17:

7 Անդ, 327/5-II, 14:

վանի խորհրդանիշով և պատմություններով Իսահակյանը ընթերցողի դարին է հանձնում իր փիլիսոփայական խորհրդածությունները: Աշխարհի անկախությունից դառնացած, բայց հույսը երբեք չկորցնող Կարոն երազանքներով ապրող և հոգու գեղեցկությունը չկորցրած, հայրենիքն ամեն ինչից վեր դասող անհավականություն է, պարտասպար է կյանքի թելադրանքով զորք հավաքել, գնալ Արեւմտյան Նայասարան՝ կռվելու արյունախում սուլթանի դեմ և ազատելու հայրենի հողը:

Քարավանը Կարոյի երազի խորհրդանիշն է, այն տեսականը, որ ծնվում է նրա հոգում ու մրքում: Անուշներով ապրել կարողացող և հոգու գեղեցկությունն ու երազելու ընդունակությունը երբեւէ չկորցնող Կարոյի համար քարավանը կյանքի ոգին է, առանց որի այն կիմաստազրկվի: Քարավանի պատմություններով արտահայտվող հերոսի երազավետության հիմնական նպատակը Նայասարանի ազատագրության գաղափարին հանգելն է, բայց այն որքան վեհ, նույնքան դժվարին է, որովհետեւ Կարոյի ծրագրերն անիրական են, ավելին, նա իր անելիքը հստակ չգիտի. գնում է Սուլթանի դեմ կռվելու ոչ միայն հայ, այլեւ թուրք ժողովրդին նրա ճշմունքից ազատելու նպատակով, ինչն անհավանական է: Այս հարցում ընդհանրություն ենք տեսնում նրա և Դոն Կիխոտի կերպարների միջեւ: Նայ ժողովրդի կյանքից երգիծական վեպ ստեղծելու նպատակ հետապնդող Իսահակյանը նախնական փառքերակում իր հերոսին շարժում էր հաճախ ներկայացրել է ծիծաղելի իրադրություններում, բայց հետզհետեւ Կարոյի կերպարն ավելի իրական է դառնում, կենսագրական փաստերը (որքի ցավալի և փառք մանկություն, հարկադրված փախուստը հայրենի գյուղից, օտար ու ամենակուլ աշխարհում գոյությունը պահպանելու համար թափած ջանքեր) ավելի հավաստի են, քան քարավանի պատմությունները: Գրողն ավելի շատ է կարեւորել հերոսի, նույնն է թե իր երազանքը, ցանկությունը՝ իրականացած տեսնելու սրբազան գաղափարը, հանուն որի պարտասպար է կյանքը զոհաբերել: Երազավետ Կարոն այն աստիճան է վարվում իր առաքելությամբ, ոգևորվում, որ նույնիսկ չի կասկածում, թե ազատելու է Նայասարանը:

Նյանքն ամբողջությամբ ընդգրկելու նպատակ հետապնդող գրողը սովորական վեպ գրելու խնդիր չէր դրել իր առաջ: Թե՛ սյուժեն, թե՛ հերոսը նրա տեսական ու փառապաշին խորհրդածությունների և հայեցակարգային որոնումների գեղարվեստական արդյունքն են: Կարոն և Չավուշը նոր ժամանակների հերոսներ են, մասնակի բացառությամբ նույնն է նաև Օրթն Նարոթը: Բացահայտելով իրականության և հերոսի աշխարհընկալման հակադրությունները՝ Ավ. Իսահակյանը գեղարվեստական բարձր մակարդակով և համոզիչ կերպով ներկայացրել է ստեղծված դրամատիզմը: Նյանքը խորտակում է Կարոյի նվիրական ձգտումները: Ուրեմն ի՞նչ պետք է անել նա. ընտրե՞ր մահը, մեկնե՞ր Արեւմտյան Նայասարան, թե՛ հեռանար մայր բնության գիրկը՝ իսահակյանական Օհան ամու պես «աշխարհաթող» լինելու նպատակով: Եթե հանուն ժողովրդի ազատության զոհվել, կանմահանար, կապեր մարդկանց հիշողության ծալքերում, սակայն Իսահակյանը կանխամրադված մի այլ ճանապարհ է ընտրում՝ Կարոյի կրկին վերադարձի հող նախապատրաստելով, այնպես, ինչպես քարայրում փակված Փոքր Միերը պիտի վերադառնար: Կարոյի, ինչպես և Միերի փախուստը կյանքից կրած պարտություն չէր, այլ ժամանակավոր մեկուսացում, ինչն ավելի է ուժեղացնում կերպարի անհավականությունը: Կարոն իսկական միջնադարյան ասպետ է՝ անձնագոհ, հանդուգն, խիզախ, համարձակ: Մենք պարզորոշ տեսնում ենք նրա վարքագիծն առօրյա կյանքում, դժվարին իրավիճակներում և խրախճանքների ժամանակ, երբ լիովին բացահայտվում է հերոսի հարուստ ներաշխարհը, ուրվագծվում են կամքը և ձգտումները: Այդ ամենին զուգահեռ առանձնապես ընդգծվում է նրա բնավորության գլխավոր գիծը՝ հայ-

րենիքի ազատության համար պայքարի նվիրվելու բուռն ցանկությունը, մարտնչելու կամքը: Կարոյի կերպարը լրացնում են Չավուշը, Օրթն Հարություն, Սանամը, Օսկանը, Պոփոս Տացուն, Ռես Նշանը, որոնք հավասարի միջավայր են ստեղծում հերոսի գործունեության համար, նպաստում կերպարի ամբողջական բացահայտմանը, օգնում ողջ ծավալով ներկայացնելու ժամանակի պարկերը և ավարտուն՝ սրեղծագործության գաղափարը:

«Ուստա Կարո» վեպը խոհափիլիսոփայական սրեղծագործություն է, ուր հայ ժողովրդի կյանքը պարկերված է պարմական զարգացման որոշակի ժամանակահատվածում, ընթացքի մեջ: Գրողի գաղափարակիրները հարկապես երկրորդ փարբերակում Ուստա Կարոն և Օրթն Հարություն են: Ի դեմս նրանց դժվար չէ ճանաչել Բաախակյանին՝ իր խոհերով ու հույզերով, դեպի աշխարհն ու մարդիկ ունեցած վերաբերմունքով: Կարոն աշխարհին, իրերին և երևույթներին նայում է լավատեսորեն, ամենուր լուսավոր կեր է նկատում, իսկ Հարությունը իրարես է: Նեղինակը գրառումներից մեկում այսպես է բնութագրում Հարությունին. «Պեսիմիզմը իրավասություն է, նա իրականությունը փեսնում է առանց շարքի, մերկապարանոց ճշմարտությունը և դրա պարճառով էլ նա դառն է, վշտացնող, հուսահատեցնող: Նա փեսնում է աշխարհ-բնությունը դաժան, անգութ, գայլանոց, մարդը՝ էգոիստ, գազանային, կյանքը՝ կռիվ, անգութ կռիվ, մարդկային կյանքը՝ փանջանք, ցավեր, ախտեր, ծերություն, մահ...»⁸:

Օրթն Հարությունը մանուկ հասակից արագորեն յուրացնում է աստվածաշնչյան դասերը՝ պարբերաբար հոգեւորական դառնալ, սակայն հարազատների համար միանգամայն անսպասելի որոշում է կայացնում՝ հրաժարվելով Եկեղեցու անունը լսելուց, որից հետո նրա հետ փարօրինակ բաներ են կատարվում: Ազգականները Հարություն դարձի բերելու նպատակով բազմաթիվ քայլեր են ձեռնարկում, բայց ապարդյուն. նա շարունակում է իր անկառավարելի և անբացատրելի արարքները, իսկ հոգու խռովքը ձգտում է փարսպել մենության մեջ, մարդկանցից հեռու, ջրաղացում կամ սարերում, այրերի մեջ, լուռ և մույտ փեղեղում, ուր ինքնամիտի անձնապատկեր էր լինում իր խորհրդածություններին ու երազանքներին: Նրա երազներում հանկարծակի հայտնվում է Նրեղենը՝ եթերային և անգութ մի էակ՝ անդառնալիորեն փոխելով Հարության կյանքի ընթացքը: Սանամը նույնպես անսպասելիորեն է հայտնվում և փոխում Կարոյի կյանքը: Նրեղենը Հարություն երազային աշխարհից իրականություն վերադարձնելու միջոց է, որպեսզի նա վերստին համոզվի կյանքի հավերժության գաղափարի մեջ: Նենց կյանքի ու մահվան հավերժության թեմաներն էլ շարք հաճախ դառնում են Կարոյի և Հարության մտորումների առարկան: Հարություն կյանքի մարդ է, չի փրկում սին պարբերաններին, հոգու մտայնը ցրելու նպատակով կարող է կատակներ անել, խնջույքների մասնակից դառնալ և մտածել կյանքի հավերժության մասին: Նա լավ է գիտակցում, որ կյանքի բնական ընթացքն է վերջո հասնելու է մահվան սահմանագծին, բայց ոչ մի կերպ չի կարողանում հասկանալ, թե մարդն ինչու է անցավոր: Նրա համար անհասկանալի է նաև Կարոյի այն կարծիքը, թե պիտի ընդունել անխուսափելի մահը, քիչ մտածել մահվան մասին, քանի որ Աստված մարդուն կյանք է փվել, որը պետք է վայելել՝ լիովին զգալով կյանքի բերկրանքն ու քաղցրությունը: Մարդն աշխարհ է եկել ապրելու, նաև մեռնելու համար, ուստի մահվան գաղափարի հանդեպ նրա վախի, այդ վախից անվերջ ծնվող ներքին փազնապանքի և սեփական անգործության մասին երկարատև մտորումներից, առավել ևս Սողոմոն Իմաստունի երազային հանդիպումից հետո Օրթն Հարություն համակերպվում է այն մտքի հետ, որ կյանքում անխուսափելին այն է, որ մարդը ծնվում է հողից, հող էլ պիտի դառնա, որ աշխարհի մեջ բոլոր իրերն ու երևույթները ժամանակ առ ժամանակ կրկնվում են: Այդ շրջապատյուրի մեջ

8 Անդ, 285-II, էջ 365:

մարդու կյանքն անցողիկ է, ուստի անհրաժեշտ է ի վերուստ նրան փրկված կյանքը լիարժեք ապրել և վայելել, այլապես հետո ուշացած կզոջաս: Կյանքին փիլիսոփայորեն նայող գրողն իր հերոսին այլ կերպ չէր կարող ներկայացնել, որովհետև փիլիսոփայական այդ հարցերն առաջին հերթին իրեն էին հետաքրքրում:

Իսահակյանը կանխամրաված է լավատես Կարոյի կողքին ներկայացրել աշխարհը մերժող և Աստուծոց երես թեքած խենթ փիլիսոփա Նարութին, որպեսզի վերջինս Կարոյի հետ համապարփակ ներկայացնի ժողովրդի ծոցից եկած հայ մարդու էությունը, ներաշխարհը, հոգեբանությունը: Նայրենիքի ճակատագիրը սեփական ճակատագիրը ընդունող Իսահակյանը փեղեգեղական վիշտն զգում է և հասկանում էր հայության վշտի միջոցով, որովհետև վերջինս համամարդկային վիշտ էր համարում, ինչին ծայր առած գոյության անողորմ պայքարում աշխարհի անիրավ հզորներն անտարբեր էին նայում: Սեփական ժողովրդի վիշտը համամարդկային վիշտ ընկալող Իսահակյանը միտքում է դեպի համամարդկային-փիլիսոփայական խնդիրների բարդ ոլորտը՝ ներդաշնակելով համագայինն ու համամարդկայինը՝ միաժամանակ դառնալով իր ապրած փոթորկոտ ժամանակի ծանրաչափը: Ազատության գոցված դուռը բացված փեսնելու հույսը չկորցրած Վարպետը չի կորցնում հավատը հարազատ ժողովրդի կենսունակության և վաղվա օրվա հանդեպ, նրա նյութական և հոգեուր մշակույթի զարթոնքի նկատմամբ: Նայրենագուրկ ժողովրդի ցավը սեփական վերքի պես զգացող գրողը թեև փակուղու առաջ էր կանգնած, սակայն չէր հուսահատվում, լավատեսությունը չէր կորցնում, հավատացած էր, որ ի վերջո արյունուշտ բռնակալներն անցյալի գիրկն են անցնելու և փոխհատուցումը չի ուշանալու: Փիլիսոփայական այս եզրահանգմանը վեպի վերջում գալիս են Նարութն ու Կարոն, որոնք մահն ընդունում են որպես աշխարհի անողորմ հզորների գործած մեղքերի ու չարիքների համար պատժող արդարադատություն՝ «Նա, մահը հեշն է, հեշը մահն է»⁹:

Ո՞րն է աշխարհի գոյության իմաստը, եթե մարդը ծնվում է և մահանում, մի՞թե միայն ցանկությունից գուրկ մարդն է երջանիկ, թե՛ մարդն ուրախ է, միայն այն ժամանակ, երբ դադարում է անխուսափելի մահվան մասին մտածելուց: Կյանքի և մահվան մասին իրարամերձ դադողությունների խառնաշփոթում Օրթն Նարութն այնուամենայնիվ շարունակում է աշխարհը սիրել, հավատում է հոգու գոյությանը, որովհետև աշխարհում եղած հեքիաթներից ամենագեղեցիկն անմահության մասին նրա կերպած հեքիաթն է: Երջանկություն որոնելու ճանապարհին մարդն անվերջ խոչընդոտների է հանդիպում ու հաղթահարում, դեմ առ դեմ կանգնում մահվան առաջ, անընդհատ երջանկություն է որոնում և այն չգտած, չվայելած՝ հեռանում է աշխարհից: Մա կյանքի անբացափակելի խորհուրդներից է: Իսկ միգուցե հենց այդ պարզաբանում է Իսահակյանը Վենետիկում Սաադիի շուրթերով ասում. «Ծնվում ենք ակամա, ապրում զարմացած, մեռնում կարտով»: Ի փարբերություն Նարութի՝ Կարոն այն կարծիքին չէ, թե մարդն աշխարհ է եկել մեռնելու համար: Ընկալ է, նա նույնպես, ինչպես ցանկացած բանական արարած, վախենում է մահից, սակայն մահվան պարզաբանում չի կարող Աստուծոն չար համարել, ընդհակառակը, հավատում է հոգու անմահությանը, դրախտի և դժոխքի գոյությանը, գտնում է, որ աստվածատուր կյանքը պետք է ապրել արարելով և ոչ թե վախով. «... մի՛ վախենար, վախը լավ բան չէ, վախից մարդ ավելի շուտ կմեռնի. մահի սարսափը ո՞րն է, անուն թող, հիշարարակ թող»¹⁰: Նա գտնում է, որ մարդն իրապես ի գորտ է և պարտավոր

9 Ավետիք Իսահակյան, Ոստա Կարո, 2006, էջ 542:

10 ԳԱԹ, ԱԻՖ, 349-II, էջ 5:

է չարն ու բարին իրարից զանազանել բանականության շնորհիվ: Կարոն մահվան մասին չի մտածում, նրա համար երազի աշխարհը թվացյալ իրական աշխարհն է, որովհետև նրա երազը կյանքի գեղեցկության արդյունք է, որն ավելի կապարդյալ տեսնելու ցանկություն ունի: Կարոն իրական կյանքին նայում է բաց աչքերով:

Վեպը ավանդականի եւ արդիականի, ինչպես նաեւ ընդհանուրի եւ անհատականի միասնությունն է: Կարոն միշտ ապրում է ներկայով, բայց անընդհատ հիշում է իր անցյալը, սկիզբը: Ավանդականի եւ արդիականի միասնությունն են հին ու նոր կյանքի հակադրությունների, հարափոփոխ ժամանակի քաղաքական հարցերի մեկնաբանումների, երկրի տերերի երգիծական, երբեմն գրոտեսկային բացահայտումները: Վեպը կրում է սրեղծագործող անհատ Իսահակյանի կնիքը: Ժանրային առումով բավական է հիշել, թե համաշխարհային վեպի պարմության մեջ ինչ վիթխարի դեր են խաղացել Սերվանտեսը, Բալզակը, Դոստոևսկին, Խաչատուր Աբովյանն ու Րաֆֆին: Նրանց գործը շարունակողի իր առաքելությունը պարզավոր կապարեց նաեւ Ավ. Իսահակյանը: Միանգամայն ճիշդ է նկատել Ավիկ Իսահակյանը գրելով՝ «Ուստա Կարոն» ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ «Նայկական հարցի» գեղարվեստական վերապարումը դասական վեպի արտահայտչաձևերով»¹¹: Գործը նպատակ է ունեցել սրելով աշխարհի վեպ, որի մեջ լիովին բացահայտվեն հայ ժողովրդի ճակատագրական հարցերը, հավասարապես զուգակցվեն քաղաքականությունն ու կենցաղը, հերոսականն ու երգիծականը, իրականն ու գերբնականը, ընկերային կյանքի պարկերն ու ազգային-ազատագրական պայքարը: Վեպում ամեն ինչ պայմանավորված է հայրենիքի եւ ժողովրդի մասին գլխավոր հերոսի խոհերով, ձգտումներով, ապրումներով: Կարոն իր շիրիմ բնավորությամբ, արարքներով, մտորումներով, Արեւմտյան Նայաստանում սրեղծված իրավիճակի, քաղաքական իրադարձությունների փոխադրական, ողբերգական, քնարական, երգիծական մեկնաբանությամբ փախի է ապրած ժամանակի ամբողջական նկարագիրը: Իրականության հերոսականն ու ողբերգականը, անցյալն ու ապագան պարկերելու խառնակաճանաչական կարողությունն անմրցելի է, եւ, այնուամենայնիվ, ժամանակի ընթացքում վեպը ներքին կառուցվածքով ու շոշափած խնդիրներով նա վերափոխումների է ենթարկել՝ անցյալը ներկայի միջոցով ապագային կամրջելու համար:

Վեպի ծավալը գրողին ընդհանրապես չի մտաբերել, նա ճշմարտացիորեն պարկերել է կյանքը կյանքի մեջ ու կյանքի պես: Իր առջեւ դրած խնդրի լուծման համար անխնայ մշակել է գրածը եւ ավարտին չի հասցրել՝ հավանաբար ասելիքը հավաքական ամբողջությամբ ներկայացնելու խնդրի լուծումը չգտնելով: Միգուցե դա բացատրվում է գրականությամբ կյանքը փրկելու նրա մեծ ցանկությամբ, չնայած Վարպետը ներքուստ համոզված էր, որ անհնար է արվեստով կյանքի անկախությունները լիովին շրկել, խոչընդոտները վերացնել: Նա ձեռքը միշտ կյանքի զարկերակի վրա է պահում, ամեն վայրկյան զգում կյանքի ռիթմը, այն սահմանը, որտեղ միաձուլվում են կյանքն ու գրականությունը, եւ ընթերցողը հաղորդակից է դառնում ժողովրդի ցավով փառապաղ ազնիվ զավակի խոհերին ու զգացումներին: Միանգամայն իրավացի է Արամ Ղանալանյանը, երբ գրում է. «Կոմիտասի պես Իսահակյանը եւս համազգային մեծություն է: Նա հայ ժողովրդի ամենամասնադասական բանաստեղծներից մեկն է, նրա վերքերի փաղանդավոր երգիչը»¹²:

11 Ավերիք Իսահակյան, Ուստա Կարո, Երևան, 2000, էջ 287:

12 Ա. Ղանալանյան, Իսահակյանի սրեղծագործության ժողովրդական ակունքները, Երևան, 1955, էջ 101: